

Intelektualni razvoj u doba sukoba Tito–Staljin: primjer Branka Horvata 1948–1951¹

Cilj ovoga članka jest prikazati intelektualni razvoj Branka Horvata za vrijeme njegova studiranja na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu od 1948. do 1951. u vrijeme sukoba Tito–Staljin. U radu se prikazuje kako je Horvat od 1948. do 1951. razvijao svoje idejne postavke o tumačenju svijeta i ekonomije. Tijekom navedenog razdoblja proučavao je Marxa i ostale marksističke autore te je njihovom analizom nastojao tumačiti što je marksizam i kako se on razlikuje od proklamiranog sovjetskog i jugoslavenskog tumačenja. Za vrijeme studiranja Horvat će biti izbačen iz Komunističke partije Hrvatske na osnovu davanja potpore kolegici koja je osuđena zbog privrženosti odlukama Informbiroa, osobnih karakteristika (nadobudnosti i neprihvatanja kritike) te propitivanja odluke partijskih tijela zagrebačkog Ekonomskog fakulteta da se odbije pozvati prof. Rudolfa Bićanića da predaje na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Osnovu rada čini arhivska građa iz Osobnog fonda iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. U radu se koristi Horvatov osobni Dnevnik, dokumenti koji se tiču njegova odnosa s Komunističkom partijom i studentski radovi koje je pisao u razdoblju 1948–1951, za koje je dobio nagrade kao najbolji student na Sveučilištu u Zagrebu 1948. i 1949.

Uvod

Nije potrebno previše obrazlagati da je sukob Tito–Staljin ostavio duboke posljedice na vanjskom i unutarnjem planu razvoja poslijeratne Jugoslavije. Strana i domaća literatura (jugoslavenska i postjugoslavenska) detaljno je razlagala i pokušavala objasniti uzroke jugoslavensko-sovjetskog sukoba. Neki od razloga sukoba jesu: jugoslavenski angažman u Grčkom građanskom ratu (1946–1949), suradnja s Bugarskom, pitanje stvaranje Balkanske federacije te jugoslavenski utjecaj u Albaniji.² Neki su smatrali da se Staljin pribojavao kako bi Jugoslavija mogla postati glavnim komunističkim središtem toga dijela Europe, što bi vodilo pogoršanju odnosa Sovjetskog Saveza sa Zapadom.³ Postojale su i nesuglasice oko

¹ Ovaj članak temelji se na diplomskom radu koji je autor obranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom Ivice Šutea 2020.

² PREVIŠIĆ 2019: 48.

³ BANAC 1990: 41.

vođenja unutarnje politike u Jugoslaviji (petogodišnji plan, mješovita jugoslavenko-sovjetska poduzeća, status i aktivnost sovjetskih savjetnika u Jugoslaviji itd.).⁴

Kritika sovjetskog utjecaja i politike Staljina u Jugoslaviji nakon sukoba Tito–Staljin očitovala se i na promjenama u idejnom sustavu. Veselin Golubović posvetio je dio istraživanja temi kako su jugoslavenski filozofi nakon sukoba Tito–Staljin tijekom 1950-ih kritizirali i odbacili staljinizam, vraćajući se natrag Marxu kao izvoru marksističke filozofske misli.⁵ Gajo Petrović je poslijeratno razdoblje filozofije u Jugoslaviji podijelio na tri faze: period staljinističkog marksizma (1945–1949), prijelaz od staljinističkog marksizma prema stvaralačkom (1950–1958) te period nedogmatskog, stvaralačkog marksizma (nakon 1959).⁶ Razdoblje 1950-ih, kada se provodila kritika i odbacivanje staljinizma, uključivalo je kritiku staljinističkog shvaćanja filozofije, intenzivno proučavanje Marxovih radova, analizu ondašnje suvremene marksističke i nemarksističke filozofije te nastojanje da se marksistička filozofija obnovi i razvija kao filozofija prakse.⁷

Za razliku od filozofske misli, pitanje ekonomske misli u poslijeratnom razdoblju slabo je obrađeno. S obzirom na postojeću literaturu, primjerice, Vladimir Stipetić se veoma površno osvrće na to razdoblje (govoreći primarno o Hrvatskoj), kazavši u jednoj rečenici da se nakon Drugoga svjetskog rata uvodi marksistička politička ekonomija koja je trebala „indoktrinirati mlade generacije svojom ideologijom“ te da su središta bila na Ekonomskom i Pravnom fakultetu.⁸ Međutim, Stipetić ne objašnjava koje su karakteristike marksističke grane političke ekonomije, što ona zastupa, koja su njezina polazišta i zašto smatra da je marksistička politička ekonomija ideologija.

Srbijanski ekonomist Branislav Šoškić se u svojem radu iz 1974. u kratkom odlomku (od svega pet stranica) osvrće na razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji, ali za razliku od Stipetića, pruža objašnjenje svojeg viđenja jugoslavenske poslijeratne ekonomske misli. Šoškić smatra da je problem bio u pristupu proučavanju i predavanju Marxove ekonomske misli na ekonomskim fakultetima. Smatra da je osnova Marxova rada bila kritika kapitalizma, a ne izgradnja ekonomskog kadara koji bi trebao rukovoditi ekonomskim sustavom (bilo kapitalističkim ili socijalističkim). Sumirajući navedeno, problem poslijeratne jugoslavenske ekonomske misli Šoškić vidi u slabom razvoju marksističke misli u kapitalističkim zemljama, dogmatskom tumačenju Marxa u Sovjetskom Savezu tijekom 1930-ih,

⁴ BEKIĆ 1988: 25.

⁵ GOLUBOVIĆ 1985: 5-11.

⁶ PETROVIĆ 1972: 203.

⁷ GOLUBOVIĆ 1985: 15.

⁸ STIPETIĆ 2013: 408.

nekritičkom preuzimanju marksističke ekonomske teorije iz posrednih izvora (to se najvjerojatnije odnosi na preuzimanje ekonomskih tumačenja sovjetskih autora) te nepostojanju izražene tradicije jugoslavenske ekonomske misli.⁹

Oslanjajući se na Golubovića i Petrovića, pretpostavka je da su se promjene koje su se dogodile na idejnom planu u sferi humanističkih znanosti (filozofiji) u kritici staljinizma vjerojatno dogodile i u sferi drugih znanosti. Ovaj j rad studija slučaja idejnog razvoja pojedinca koji je upravo u vremenu jugoslavensko-sovjetskog sukoba bio istovremeno student filozofije¹⁰ i ekonomije¹¹ na Sveučilištu u Zagrebu, a radi se o ekonomistu koji je za knjigu *Politička ekonomija socijalizma* 1983. bio nominiran za Nobelovu nagradu iz ekonomije,¹² ekonomistu marksističke provenijencije Branku Horvatu. Prvi doktorat iz ekonomije stekao je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu 1955. radom *Ekonomika jugoslavenske naftne privrede*, a drugi doktorat na *University of Manchester* pod naslovom *Towards a Theory of Planned Economy* 1959. Najprije je radio kao suradnik Ekonomskog instituta u Zagrebu (1953–1955), zatim kao glavni metodolog Saveznoga zavoda za planiranje (1958–1963) i kao direktor Instituta ekonomskih nauka (1964–1973).¹³ Predavao je na Sveučilištu u Beogradu (1962–1963) i u Ljubljani (1967–1969.). Od 1975. predaje na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu kao redoviti profesor sve do umirovljenja 1992. Osim na sveučilištima u bivšoj Jugoslaviji, održao je mnoga predavanja kao gost predavač na nizu sveučilišta diljem svijeta (*University of Michigan, University of Florida, University of California at Berkeley, University of Paris, Cambridge University, Yale University* itd.). Preminuo je u Krapinskim toplicama 18. prosinca 2003.¹⁴

Cilj je rada prikazati intelektualni razvoj Branka Horvata za vrijeme njegova studiranja na zagrebačkom sveučilištu od 1948. do 1951. te vidjeti možemo li kod njega pratiti idejne promjene u sferi ekonomske misli za vrijeme sukoba Tito–Staljin. Rad je ujedno prilog tome kako se sukob Tito–Staljin reflektirao na intelektualce u navedenom razdoblju. Treba napomenuti da je Horvat bio i član Komunističke partije, izbačen iz nje 1949, te ponovno vraćen, čime je prošao put od partijca, odbačenika, do kritičara tadašnjeg socijalističkog sustava, ostavši pritom vjeran marksizmu kao teoriji koja kritički proučava postojeće društveno-političke i ekonomske sustave. Naglasak je na praćenju idejnog razvoja intelektualca te se stoga rad može smatrati dijelom intelektualne povijesti koja se bavi poviješću

⁹ ŠOŠKIĆ 1974: 286.

¹⁰ HORVAT 1969: 303.

¹¹ STIPETIĆ 2007: 12.

¹² HORVAT 2001: 444.

¹³ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, s. v. „Horvat, Branko“. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26185> (posjet 14. 10. 2023)

¹⁴ STIPETIĆ 2007: 13-14.

razvoja ideja, njihovih manifestacija i ustanova koje su ih promovirale.¹⁵ Rad se bazira na neobjavljenoj arhivskoj građi pohranjenoj u osobnom fondu Branka Horvata u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. U radu se koristi Horvatov *Dnevnik* u kojem je vodio zapise od 1948. do 1951. i tri teorijska rada iz tog razdoblja, a za dva rada dobio je nagrade za najboljeg studenta na Sveučilištu u Zagrebu u sklopu *Majskih svečanosti* 1948. i 1949.

Počeci Horvatovih istraživanja – premisa o neizbježnom slomu kapitalizma

Početak siječnja 1948. Horvat u *Dnevnik* piše kako mu je glavni zadatak u tekućoj akademskoj godini napisati seminar iz područja političke ekonomije koji bi se bavio teorijom vrijednosti.¹⁶ Rezultat je rad koji je primljen na *Majski festival* pod naslovom *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti*, za koji je osvojio nagradu za najbolji studentski rad iz područja ekonomije.¹⁷

U uvodnom dijelu rada *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti* iz 1948. započinje kratkim predstavljanjem romana *Djelo Artamonovih* Maksima Gorkog i Čiče *Gorriota* Honoréa de Balzaca, konstatirajući da ova djela međusobno povezuje neotklonjiva nužnost katastrofe. Glavni lik romana Maksima Gorkog, Ilija Artamonov, koji posjeduje tvornicu, polako se pretvara u pripadnika kapitalističke klase, dok se istovremeno stvara radnička klasa. Sukob između njih neizbježan je jer među njima vlada zakon kapitalizma koji diktira konfliktne odnose. Konfliktni su odnosi, prema Horvatu, u kapitalizmu nepromjenjivi te je stoga revolucija jedino rješenje za prevladavanje antagonističkih suprotnosti u društvu. Smatrajući da je teorija vrijednosti jedna od temeljnih zakonitosti kapitalizma, Horvat se u svojem radu fokusirao na analizu razvitka i djelovanja zakona vrijednosti s ciljem da pokaže kako neslaganje ekonomista s Marxom uvijek znači apologiju vječnog kapitalizma.¹⁸

Treba napomenuti da su rasprave o krizama u kapitalizmu i mogućnosti njegova raspada tema koja se obrađivala i ranije u marksističkoj teoriji (Marxova teorija o zakonu tendencijskog pada profitne stope u 3. svesku *Kapitala*,¹⁹ Rosa Luxemburg u *Akumulaciji kapitala*,²⁰ Henryk Grossman u *Zakonu akumulacije i sloma kapitalističkog sistema*,²¹ da nabrojimo samo neke autore). Međutim, Horvat njih

¹⁵ WICKBERG 2001: 383.

¹⁶ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1948. str. 11-12.

¹⁷ Isto: 50-51.

¹⁸ HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti*, 5. IV. 1948, 1-2.

¹⁹ MARX 1948: 177-214.

²⁰ LUXEMBURG 1955.

²¹ GROSSMAN 1956.

ne spominje u ovome radu jer se ne bavi njihovim teorijskim doprinosima teoriji kriza, već sagledava slom kapitalizma kao nešto što je samo po sebi razumljivo i neizbježno. U ovome radu teorija vrijednosti prikazana je kao metoda koja treba dokazati već unaprijed pripremljenu premisu o slomu kapitalizma.

Rad se sastoji od dvaju dijelova: u prvom dijelu, *O zakonu vrijednosti*, koristila su se djela Marxa, Engelsa, Lenjina i drugih autora u svrhu analize teoretskih postavki zakona o teoriji vrijednosti. Pozivajući se na Marxa i Lenjina, Horvat preuzima misao da roba ima dvostruku vrijednost: upotrebnu vrijednost i drugu koja nastaje tek kada roba dođe u doticaj s tržištem – društvena vrijednost.²² Iako kasnije spominje prometnu vrijednost i navodi da tek kada proizvod dođe na tržište postaje robom²³, nejasno je zašto odmah u početnom dijelu nije naveo da se radi o prometnoj vrijednosti robe koja se javlja kada ona dođe na tržište, kada i sâm Marx na početnim stranicama *Kapitala* govori o upotrebnoj i prometnoj vrijednosti roba (a i Horvat sâm citira Marxov *Kapital*).²⁴ Uzrok problema kapitalizma vidi u tome što kapitalizam izaziva poremećaje ponude i potražnje na tržištu, što izaziva poremećaje cijena, čime neposredan proizvođač biva stalno ovisan o tržištu i njegovim promjenama.²⁵

Drugi dio – *Marx i ostali ekonomisti* – daje kratak historijski pregled razvoja zakona o teoriji vrijednosti koristeći se djelima Aristotela, Tome Akvinskog, Williama Pittyja, Davida Ricarda, Karla Marxa. Zaključak koji izvlači Horvat jest da građanski ekonomisti ne žele priznati teoriju o višku vrijednosti zato što ona razotkriva izvor profita koji proizlazi iz eksploatacije najamnog rada. Radnik proizvodi više nego što mu je potrebno, a kao najamninu dobiva samo jedan dio, dok ostatak prisvaja vlasnik sredstava za proizvodnju. Rješenje se pronalazi u prisvajanju sredstava za proizvodnju.²⁶

Nakon što je utvrdio da eksploatacija radnika nastupa zbog oduzimanja njihova proizvedenog viška vrijednosti, Horvat navodi kritike koje upućuju kapitalistički ekonomisti socijalističkom načinu proizvodnje. Naime, kritiku koju oni upućuju jest da ako je Marx bio u pravu u pogledu eksploatacije radništva u kapitalizmu (jer vlasnici uzimaju višak vrijednosti sebi), onda se ista stvar događa i u socijalizmu, samo ondje višak vrijednosti ne prisvaja kapitalist, već država.²⁷ U zaključku konstatira da Marxova teorija vrijednosti – kao i cijelo njegovo djelo – nije sama

²² HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti*, 5. IV. 1948, 2.

²³ Isto: 7.

²⁴ MARX 1947: 2.

²⁵ HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti*, 5. IV. 1948, 3.

²⁶ Isto: 14.

²⁷ Isto: 16.

sebi cilj, već bi trebala naučno objasniti postanak kapitalizma, pokazati njegov historijski i prolazan karakter te ukazati na rješenje oštih suprotnosti društvenog sistema. Smatra da kapitalističkoj klasi dolazi kraj i da ona postupno gubi tlo pod nogama. Time Marxovo djelo postaje nepobjedivo ideološko oruđe u rukama proletera koji bi trebali ostvariti društvo slobodno od antagonističkih suprotnosti, besklasno društvo.²⁸

Iako se Horvatov rad bazirao većinom na djelu Marxa i Engelsa, tvrdnja da je sukob u kapitalističkim društvima neizbježan te da on vodi revoluciji upotreba je determinizma koju možemo pronaći i u Staljina. Staljinova teza o neizbježnoj revoluciji vidljiva je u djelu *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu* koje je sastavni dio *Historije SKP(b)-a*. Staljin iznosi jedan od zakona dijalektike o pretvaranju kvantiteta u kvalitetu. Naime, uočava postojanje nekih zakona koji djeluju u prirodi te ih automatski prenosi na društvene prilike, što nije pravilno jer društveni procesi imaju svoju logiku kojom se odvijaju, a problem je utoliko veći što u društvenim procesima glavnu ulogu igra čovjek koji posjeduje mogućnost promjene. Međutim, Staljin to negira i stoga zaključuje sljedeće:

Ako je prijelaz sporih kvantitativnih promjena u brze i iznenadne kvalitativne promjene zakon razvitka, onda je jasno da revolucionarni prevrati koje vrše ugnjetene klase predstavljaju potpuno prirodnu i neizbježnu promjenu. Dakle, prijelaz od kapitalizma k socijalizmu i oslobođenje radničke klase od kapitalističkog jarma ne može se ostvariti putem sporih promjena, putem reformi, nego samo putem kvalitativne promjene kapitalističkog poretka, putem revolucije.²⁹

Predrag Vranicki u knjizi *Historija marksizma*, koja je nastala 1970-ih, uočava probleme sa Staljinovim postavkama društvenih promjena pa se ujedno kritika Staljina može u ovome slučaju primijeniti i na Horvatov rad. Staljin ne uočava da usprkos postojanju sukoba u kapitalističkim društvima među suprotstavljenim klasama može doći do kompromisnih rješenja, a usto nije nigdje pretpostavio da se neke promjene mogu manifestirati u nizovima malih „skokova“, odnosno kao nizovi postupnih promjena. Vranicki se pita zar nisu kompromis i aktivna koegzistencija revolucionarniji i humaniji za ljudsku egzistenciju od drugih koncepcija koje teže da se do kraja dovedu suprotnosti suvremenog svijeta?³⁰

Iako je Horvat veoma elokventno obradio problematiku zakona o višku vrijednosti i marksističkom poimanju robe, problem jest početna premisa i zaključak o neizbježnoj krizi kapitalizma te prijelaz u socijalizam. Čini se kao da je napravio puni krug u kojemu početni vrijednosni sud potvrđuje zaključkom. Sud nije bio

²⁸ Isto: 17.

²⁹ STALJIN 1981: 589-590.

³⁰ VRANICKI 1975: 79-80.

doveden u pitanje, već je analiza služila njegovoj potvrdi. Usprkos tome, rad ima svojih vrijednosti jer ukazuje na Horvatovo poznavanje klasične marksističke teorije, ali je pomalo kontradiktoran kada u jednom trenutku tvrdi da Marxova teorija služi objašnjavanju stvarnosti, a u drugom je promatra kao ideološko oružje. Veoma je zanimljiv odlomak u kojemu Horvat iznosi stavove kapitalističkih ekonomista o eksploataciji radništva u socijalizmu. Naime, on te navode ekonomista ne negira, nego jednostavno prelazi preko njih. Jedno tumačenje bilo bi da ih ne smatra uvjerljivima te da zato olako prelazi preko njih kao da su nebitni. Drugi vid mišljenja mogao bi biti da je Horvat možda tijekom pisanja ovoga dijela rada razmišljao o tome da radništvo u tadašnjim socijalističkim sustavima nije oslobođeno eksploatacije, nego je mnoštvo kapitalista zamijenjeno jednim velikim vlasnikom u vidu države. Jer, ako Horvat ne smatra te stavove validnima, upitno je zašto je uopće taj dio i iznosio u svojem radu ili zašto s tim stavovima nije polemizirao?

Na starom teorijskom tragu

Drugi Horvatov rad iz 1949, *Posleratno zaoštavanje opće krize kapitalizma i „Maršalov plan“*, ima za cilj prikazati kako su zapadne kapitalističke zemlje, uključujući i SAD, koje su upale u IV. krizu kapitalizma, a Marshallovplan rezultat je te krize koji će je samo produbiti. Već na početku rada kaže da, prema tzv. logičkim zakonima, treba nastupiti još žešća i razornija kriza nego ona iz 1929.³¹ Ne navodi koji su to logički razlozi, ali se zato može primijetiti da Horvat pri objašnjavanju trenutne sadašnjosti i dalje upotrebljava koncept nužnosti. U *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti* već je navedeno da je smatrao sukob u kapitalističkim društvima neizbježnim te da on vodi u revoluciju.

Politiku zapadnih zemalja naziva imperijalističkom te navodi da je ta kriza produkt Oktobarske revolucije. Citira Staljina da je Oktobarska revolucija nanijela kapitalizmu smrtnu ranu od koje se ovaj više nikada neće oporaviti.³² U jugoslavenskim tiskovinama promovirao se narativ o američkom imperijalizmu, čak i za vrijeme jugoslavensko-sovjetskih sukoba tijekom proljeća 1948, na što su ukazivali i naslovi članaka u *Borbi* poput „Američki imperijalisti vrše provokacije protiv demokratske Poljske“,³³ stoga ne treba začuditi što je i Horvat zastupao tadašnje dominantno mišljenje o američkom imperijalizmu. Često uspoređuje situaciju u svijetu poslije Prvoga svjetskog rata s onom poslije Drugog svjetskog rata. Kao glavnu razliku vidi što je poslije Drugog svjetskog rata nastupila kriza

³¹ HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Posleratno zaoštavanje opće krize kapitalizma i „Maršalov plan“*, 7. IV. 1949, 1.

³² Isto: 3.

³³ JAKOVINA 2003: 235.

kolonijalnog sistema koja se pronijela Azijom i Afrikom, čime je ugled zapadnih zemalja opao, a ugled SSSR-a porastao.³⁴

Horvat se u ovome radu, osim sovjetskim ekonomistima i političarima, koristi člancima britanskog časopisa *The Economist* i radovima drugih znanstvenika iz zapadnih zemalja. Pri opisivanju monopola koristi se knjigom američkog pravnika Wendella Bergea *Cartels: Challenge to a Free World (Karteli: izazovi slobodnom svijetu)*, a Horvat je naslov knjige preveo kao *Međunarodni karteli* jer je upotrebljavao rusko izdanje te knjige *Международные картели* iz 1946, op. a.) u kojoj citira dio o tome kako neimenovana kompanija koja posjeduje strojeve odbija konkurenciji prodati te strojeve kojima se ne koristi kako ih ne bi pretekli na tržištu. U kapitalističkim zemljama stvarali su se monopoli kako bi se privatna poduzeća spasila od propasti, i to približavanjem privatnih poduzeća državi i povećanju njihove ovisnosti o državnom financiranju. Monopoli srastaju s državom i tako država postaje oružje privrednika. Mišljenje da pomoć države poduzećima može imati i pozitivne efekte na razvoj gospodarstva Horvat odbija i naziva agitacijskom parolom desnih socijalista, navodeći njemačkog socijaldemokrata Paula Zeringa koji je zastupao mišljenje da država može preuzeti planiranje kako bi zaustavila anarhiju na tržištu. Horvat ovdje iznosi važnu tezu da državno planiranje ne savladava, nego, naprotiv, pojačava stihiju u kapitalističkoj ekonomici.³⁵ Kao primjer navodi da je u SAD-u tijekom rata maksimalizirana cijena mesa kako bi se spriječila spekulacija, a 1946. izbila je nestašica mesa na istočnoj obali, dok je u Trustu u New Yorku bilo pohranjeno 250 milijuna kg mesa.³⁶

Horvat u ovome radu ipak na trenutak odstupa od premise o neizbježnoj revoluciji i slomu kapitalizma u kapitalističkim zemljama te smatra da iako nacionalizacijom privrede može doći do homogeniziranja radničke klase kao pripreme za buduću revoluciju, tome se ne treba nadati. Nacionalizacija je mjera buržoaske države iona neće dopustiti da dođe do društvenih promjena; te su mjere provedene kako bi se očuvao monopol. To jest, kada kapitalistička država preuzima privatno vlasništvo u svoje ruke, ona to čini u interesu vladajuće kapitalističke klase koja nastoji očuvati vladajuću poziciju u društvu. Buržoazija prenosi dio svojih ovlasti na državu kako bi joj ona pružila obranu svojih interesa.³⁷

Horvat iznosi kratku povijest nastanka Marshallova plana, koje su ga zemlje prihvatile i opravdava odbijanje Sovjetskog Saveza da prihvati Marshallov plan

³⁴ HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Posleratno zaoštavanje opće krize kapitalizma i „Maršalov plan“*, 7. IV. 1949, 5-6.

³⁵ Isto: 7.

³⁶ Isto: 8.

³⁷ Isto: 10.

(zato što bi on ulazio u unutarnju politiku, a to Sovjeti nisu mogli dopustiti).³⁸ Marshallov plan naziva konstrukcijom za pljačkanje svih kapitalističkih zemalja. Citira sovjetskog ekonomista Leontjeva koji kaže da je Marshallov plan pokušaj stvaranja divovskog monopola za izvoz američkih proizvoda u europske zemlje.³⁹ Horvat iznosi kritike britanskih ekonomista na Marshallov plan koji se pitaju hoće li taj plan, umjesto da pomogne bržoj obnovi europskih zemalja, ustvari ubrzati proces ekonomske dominacije SAD-a? Iznosi citat iz *The Economist* iz 1947. koji kaže da ako se budu provele ideje plana, učinit će Sjedinjene Države u dvadeset godina vođom svijeta bez suparnika. Britanski ekonomisti iznose niz pitanja o tome kako će izgledati ekonomija nakon 1951. Hoće li se ekonomija oporaviti, hoće li biti uspješno provedene unutarnje stabilizacije u zemljama svijeta, hoće li proizvodnja dosegnuti željenu razinu? Iznose upozorenje da uspješna provedba plana ovisi o voljnosti SAD-a da kupuje kako bi se povećala proizvodnja, no nitko ne može predvidjeti hoće li se tako događati u budućnosti.⁴⁰

U zaključku rada Horvat ističe da je američki imperijalizam pružio svoje pipke po cijeloj zemaljskoj kugli s pomoću Marshallova plana. Njime – citira sovjetskog ekonomista Vargu – SAD izvozi u druge zemlje svoju nezaposlenost, vlastitu inflaciju i krizu. No, u Europi rastu demokratski pokreti koji će se oduprijeti tome planu, uključujući i kolonije.⁴¹ Zaključuje da kako bi se nastavio američki gospodarski rast, ostale zemlje moraju biti podvrgnute SAD-u, što će dovesti do zaoštavanja odnosa između kapitalističkih zemalja, kao i zaoštavanje unutarnjih klasnih odnosa.⁴² Prema Horvatu, SSSR i socijalističke zemlje idu pojačanim tempom prema izgradnji socijalizma i osiguravaju sebi sretnu budućnost, dok se kapitalističke zemlje guše u proturječnom ekonomskom sistemu koji vodi u neizbježan sukob – revoluciju. Radi sprečavanja revolucije i obrane trulog kapitalizma napravljen je Marshallov plan i Atlantski pakt, no taj plan zapadnih sila za Horvata ništa ne znači jer borba između dvaju suprotstavljenih sistema (kapitalističkog i socijalističkog) završava u korist socijalizma.⁴³

Može se uočiti da i u ovome radu Horvat poremećaje poslijeratne ekonomije i nedoumice ekonomista u zapadnim zemljama o načinu obnove privrede gleda kroz prizmu sovjetskog tumačenja poslijeratnog svijeta. To znači da su problemi zapadne kapitalističke ekonomije rezultat krize kapitalizma koja neizbježno vodi u propast i revoluciju. Njegovi opisi američkog imperijalizma dijelom su Ždanovljeve ideologije o poslijeratnom svijetu podijeljenom na

³⁸ Isto: 35.

³⁹ Isto: 37.

⁴⁰ Isto: 36-37.

⁴¹ Isto: 47.

⁴² Isto: 49.

⁴³ Isto: 51.

dva suprotstavljena tabora: jedan je tabor imperijalizma, a drugi socijalizma.⁴⁴ Narativ o dvaju suprotstavljenim blokovima nazire se i u Horvata, a Ždanov ga je prvi put iznio na osnivačkom sastanku Informbiroa 1947.⁴⁵ Između ostalog, isticao je i važnost gubitka britanskih kolonija, što je učinilo Britaniju ovisnom o pomoći SAD-a, teme koje se Horvat samo rubno dotiče u svojem radu.⁴⁶ Ideja o neizbježnom sukobu kapitalističkih zemalja također je jedna od postavki sovjetske ideologije.⁴⁷ Poslije Drugoga svjetskog rata Staljin je tezu o nestabilnosti kapitalizma, njegovim krizama i neizbježnosti rata iznio u govoru glasačima Moskovskog okruga u veljači 1946.⁴⁸ To možemo pronaći i u kasnijem Staljinovu radu *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u* koji je nastao 1951. Ukratko, Staljin tvrdi da je rat između kapitalističkih zemalja neizbježan jer zemlje poput Velike Britanije i Francuske neće moći dugo trpjeti jaram SAD-a i nastojat će se otrgnuti od njegova utjecaja. Također, smatra da je Marshallov plan način na koji SAD prodire u ekonomiju Velike Britanije i Francuske kako bi ih učinio ovisnima o SAD-u.⁴⁹

Osnovne postavke o neizbježnosti sloma kapitalizma i socijalne revolucije, sukoba suprotstavljenih tabora socijalizma (predvođenih SSSR-om) i kapitalizma (prevođenih SSSR-om) pokazuju Horvatuovu privrženost sovjetskim tumačenjima ekonomije i političke situacije u poslijeratnom svijetu. Ipak, Horvat ima trenutke kada se odmiče od sovjetsko-staljinističkog narativa (korištenje literaturom zapadnih autora, propitkivanje treba li se nadati nekoj skoroj revoluciji, skromno navođenje kritike da eksploatacija radništva postoji i u socijalizmu), što ukazuje na Horvatuovu polaganu odmicanje od staljinističkog narativa.

Horvatuov odmak i kritika staljinizma

Kako bismo mogli bolje uvidjeti Horvatuovu promjenu stavova tijekom 1949, ukratko ćemo se osvrnuti na situaciju na Ekonomskom fakultetu u tom razdoblju. Tatjana Šarić u knjizi *Mladi u vrtlogu komunizma* navodi kako su središta pristalica Rezolucije Informbiroa bila na Tehničkom i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Grupa na Tehničkom fakultetu zastupala je mišljenje da Komunističkoj partiji Jugoslavije nedostaje kritike i samokritike, demokratičnosti, izbornosti te da je vrh Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) trebao otići na sastanak Informbiroa. Daljnja kritika bila je da je Partija polulegalna te da Josip Broz Tito s ostatkom Centralnog komiteta ne vodi

⁴⁴ BEKIĆ 1988: 17.

⁴⁵ PETRANOVIĆ 1980: 404.

⁴⁶ ЖДАНОВ 1948: 16-17.

⁴⁷ ELLENSTEIN 1980: 145.

⁴⁸ STALJIN 1946: 22-23.

⁴⁹ ISTI 1981: 724.

zemlju u socijalizam.⁵⁰ Na razini Sveučilišta formirala se *grupa Bendeković*, koja se sastojala od 13 članova, a činili su je studenti Tehničkog, Ekonomskog i Filozofskog fakulteta. Na Ekonomskom fakultetu formirala se grupa *Boljševička reakcija* koja je obuhvaćala oko 60–70 studenata koji su bili članovi KPJ. Glavni obračun s partijskim članstvom vodio je Sveučilišni komitet Komunističke partije Hrvatske (KPH).⁵¹

Horvat u svoj *Dnevnik* zapisuje događaje koji su vezani za Informbiro i za situaciju u Partiji na Ekonomskom fakultetu. Već u siječnju 1949. zapisuje u *Dnevnik* da je UDB-a uhapsila studenta Ekonomskog fakulteta, predsjednika grupe studenata Vladimira Tomića, zbog Informbira, a uhićenje je, koliko je Horvat doznao, provedeno zbog izjave koju je o Tomiću dao jedan član Partije.⁵² U veljači je razbijena grupa od 20-ak informbiroovaca na Ekonomskom fakultetu (za koje je Horvat pretpostavljao da će biti izbačeni s fakulteta),⁵³ a u ožujku je s druge godine studija zatvoreno oko 20 osoba te je iz partijske ćelije druge godine izbačeno oko 30 partijaca (Horvat bilježi da je gotovo polovina partijske ćelije isključena iz Partije, a ukupno je u partijskoj ćeliji druge godine bilo 65 članova).⁵⁴

U veljači za vrijeme partijskog sastanka, kada je jedan kolega izbačen iz Partije, postavljene su kritike Horvatu zbog njegova ponašanja u Partiji. Kritike su bile da se nije zanimao za stanje na fakultetu, da je drugarici dao karakteristike omladine za dobivanje stipendije, iako je bila izbačena iz Partije zbog Informbira, te kako nije znao da je tajnik njegove ćelije isključen iz Partije.⁵⁵ Tijekom ožujka i travnja uslijedio je niz ispitivanja pred partijskom komisijom zbog Horvatovih postupaka u Partiji te je konačan rezultat bilo Horvatovo izbacivanje iz Partije krajem travnja 1949. odlukom partijske ćelije druge godine Ekonomskog fakulteta u Zagrebu. U obrazloženju zašto je izbačen navedeno je da se protivio prvotnoj kazni ukora i time nije prihvatio kritiku niti je proveo samokritiku svojeg ponašanja. Zatim da se ponašao frakcionaški, preambiciozno, da se založio da kolegica, koja je bila osuđena zbog Informbira i izbačena iz Partije, dobije studentsku stipendiju. Zatim je kažnjen jer je vodio sumnjive rasprave o Narodnoj fronti i tumačenju Rezolucije Informbira te, konačno, zbog „slučaja Bićanić“ koji je Horvata u očima svojih partijskih drugova predstavio kao „čovjeka nezdravih i bezobzirnih ambicija“.⁵⁶

⁵⁰ ŠARIĆ 2017: 386.

⁵¹ Isto: 387.

⁵² HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, Dnevnik 1949. I. dio, str. 13.

⁵³ Isto: 25.

⁵⁴ Isto: 36.

⁵⁵ Ist: 28.

⁵⁶ HR-HDA, HR-HDA-2003-6-2, Osobni fond Branka Horvata, kut. 40, Politički rad – Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije/Savez komunista Hrvatske-Stranka demokratskih promjena, Obrazloženje, 24. IV. 1949.

Što se tiče davanja stipendije izbačenoj kolegici, radilo se o Radmili Mihailović, djevojci uhićenog Vladimira Tomića kojeg je Horvat zabilježio kao prvu osobu koja je bila uhićena na Ekonomskom fakultetu zbog Informbiroa.⁵⁷ Time se htjelo sugerirati da Horvat pokazuje političku nebudnost jer pomaže osobama koje podupiru pristalice Informbiroa. Navedeni slučaj Bićanić odnosi se na situaciju kada je Horvat razgovarao sa svojim kolegama, asistentima i profesorima na Ekonomskom i Pravnom fakultetu. Na Ekonomskom fakultetu nedostajao je profesor koji bi predavao povijest ekonomije Jugoslavije, a Horvat je od svojih kolega s Pravnog fakulteta doznao da se tom tematikom bavio tamošnji prof. Rudolf Bićanić. Tu ideju da bi prof. Bićanić mogao predavati na Ekonomskom fakultetu iznio je svojim kolegama i profesorima na Ekonomskom fakultetu. Neki su se složili s tom idejom, dok je od drugih dobio oštre kritike i negativne odgovore.⁵⁸ Prema *Dnevniku*, neki partijski drugovi smatrali su da je Bićanić neprijateljski element koji ne treba dovoditi na Ekonomski fakultet, čime se Horvata onda moglo teretiti za partijsku nebudnost.⁵⁹ Nakon niza žalbi koje je uputio partijskim komisijama te razgovorima s partijskim rukovodiocima, Horvat je 1952. ponovno vraćen u Partiju.⁶⁰

Cijeli proces izbacivanja iz Partije i posljedice koje su išle s time (zabrana čitanja njegova rada na Ekonomskom fakultetu početkom svibnja o Marshallovu planu, zabrana daljnjeg izvođenja demonstrature iz političke ekonomije na Ekonomskom fakultetu i smjenjivanje iz Društva za naučno uzdizanje studenata)⁶¹ ostavile su u Horvata osjećaj razočaranja,⁶² a vrlo vjerojatno dovele su i do preispitivanja njegovih dotadašnjih stajališta. Početak preispitivanja može se pratiti u *Dnevniku* već od srpnja 1949, kada počinje zapisivati svoje viđenje kako je došlo do pisama upućenih Centralnom komitetu KPJ od strane Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika). Tvrdi da je već 1947. primijetio ekskluzivizam SSSR-a, osobito na naučnom i trgovinskom planu, kao i u pomoći koju je SSSR

⁵⁷ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1949. I. dio, 30.

⁵⁸ HR-HDA, HR-HDA-2003-6-2, Osobni fond Branka Horvata, kut. 40, Politički rad – Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije/Savez komunista Hrvatske-Stranka demokratskih promjena, Žalba Sveučilišnom komitetu KPH, 24. IV. 1949, 6-10.

⁵⁹ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1949. I. dio, 28.

⁶⁰ HR-HDA, HR-HDA-2003-6-2, Osobni fond Branka Horvata, kut. 40, Politički rad – Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije/Savez komunista Hrvatske-Stranka demokratskih promjena, Horvatov komentar na dokument od UDB-e, 1.

⁶¹ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1949. II. dio, 25-28, 72-76.

⁶² HR-HDA, HR-HDA-2003-6-2, Osobni fond Branka Horvata, kut. 40, Politički rad – Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije/Savez komunista Hrvatske-Stranka demokratskih promjena, Žalba Zemaljskoj kontrolnoj komisiji CK KPH, 8. VII. 1949., 2.

pružao Jugoslaviji. On je svoje sumnje nastojao suzbiti i bez rezerve vjerovati SSSR-u. Sukob je, prema njemu, izbio kada CK SKP(b) više nije bila jedina komunistička partija na vlasti u nekoj zemlji, već kada se njihov broj znatno uvećao i time je sovjetska partija izgubila primat kao jedini vrhovni arbitar u socijalističkom bloku. Rezolucija je Horvata zaprepastila, ali sada, s vremenskim odmakom od godine dana, ne čini mu se uopće nelogična. Potvrdu da je prije ostalih primijetio postojanje trzavica između SSSR-a i Jugoslavije vidi u svojem pismu. Nažalost, ne iznosi sadržaj pisma u *Dnevniku*, a ono nije ostalo sačuvano u arhivskoj građi. Navodi da se njegova spoznaja dogodila nekoliko mjeseci prije nego što je Tito održao govor u Narodnoj skupštini i prije nego što su dobili materijale od rezolucije kojom se krenulo u protunapad na CK SKP(b).⁶³

Tijekom boravka u Varaždinbregu posvetio se čitanju Marxa. Pročitao je *Predgovor kritici političke ekonomije* i time je jednostavno oduševljen naspram radova „nadriučениh“ raznih ostroviťjanova, misleći pritom na ruskog ekonomista Konstantina Vasiljevića Ostroviťjanova. Zanimljivo mu je kako Marx prilazi temama filozofski te zaključuje da je to vjerojatno razlog zašto ih je tako teško čitati.⁶⁴ Proučavajući podatke o nacionalnim dohocima svjetskih država, uočava da SAD ima puno veće nacionalne prihode nego SSSR te zaključuje da je životni standard u Sovjetskom Savezu puno lošiji negoli u SAD-u.⁶⁵ Od ostale literature čita Kautskyjevu *Diktaturu proletarijata* i ostaje razočaran. Za razloge navodi da je osnovna Kautskyjeva ideja pogrešna i da pokazuje neshvaćanje konkretne situacije.⁶⁶

Dnevnički zapisi iz 1950. donose značajne podatke o idejnom razvoju Horvata. On se u toj godini definitivno obračunao sa svojim prethodnim ideološkim stajalištima i iznosi kritiku starih i novih pogleda. Počinje kritički promatrati stvarnost oko sebe koja je popraćena dozom razočaranosti i osjećaja besperspektivnosti. Čita Đilasove članke u *Borbi* u kojima se govori o borbi mišljenja i demokraciji. Horvatu se to čini kao kapu moru nedemokratičnosti, besperspektivnosti i anti-marksističkog birokratizma. Sumnja da postoji izlaz iz te situacije jer je sustav previše duboko zaglibio u kopiranje ruskog marksizma. Perspektiva se ne stvara frazama i prikazivanjem postotaka, već ostvarivanjem čovjekove slobode. Horvat je često u ovome periodu u *Dnevniku* pisao o slobodi kao o najvećoj čovjekovoj potrebi bez koje se ne može živjeti. Promjena se očituje i na filozofskom planu. U prvome radu *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti* imali smo prilike upoznati

⁶³ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, Dnevnik 1949. II. dio, 89-92.

⁶⁴ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, Dnevnik 1949. II. dio, 111.

⁶⁵ Isto: 117-118.

⁶⁶ Isto: 144.

Horvata koji smatra da je materijalna proizvodnja (to jest ovladavanje sredstvima za proizvodnju od strane radničke klase) uvjet promjene čovjekova života nabolje. U *Dnevniku* iz 1951. smatra da teza koja tvrdi da će povećanje materijalne proizvodnje osloboditi čovjeka nije ništa drugo nego trivijalna fraza,⁶⁷ čime se opet uočava promjena Horvatovih viđenja ekonomije i društva.

Nade i ideje koje je novi socijalistički režim proklamirao o stvaranju boljeg i pravednijeg društva u Horvatu više ne rezoniraju entuzijazmom, već razočaranošću, a u suočavanju s tim osjećajem koristi se ironijom i sarkazmom. O SSSR-u piše da su Rusi uspjeli u 30- godišnjem razdoblju pretvoriti sustav iz demokracije u NKVD-ovsku nakazu. No, istim putem pošla je i Jugoslavija. Umjesto da stvori slobodnog socijalističkog čovjeka, režim odgaja i uči ljude da budu puzavci, egoisti, licemjeri, amoralni. Mišljenje je zabranjeno, kao i inicijativa, a partijskog rukovodioca uspoređuje s Bogom kojeg pokorno treba slušati. Nerazmjer razvoja privrednih idruštvenih odnosa uspoređuje s razvojem antagonističkih odnosa u kapitalizmu. Ako se na trenutak vratimo na tekst *Nešto o Marxovoj teoriji vrijednosti* u kojemu iznosi kritiku buržoaskih ekonomista da u socijalizmu postoje odnosi izrabljivanja, onda se može pretpostaviti da je Horvat primijetio neke razvojne tendencije u socijalističkom sustavu koje bi bile slične onima u kapitalističkim zemljama. U nastavku piše da antagonistički odnosi postoje u svakom društvu i da se te suprotnosti rješavaju na dijalektički način. Anulirati dijalektičke odnose kao u SSSR-u na nasilan način i njihovo prenošenje na drugo područje ljudskog djelovanja nije rješenje. On ne zna odgovor kako riješiti antagonističke društvene odnose, ali zna jednu stvar: trebalo bi svima dopustiti da sudjeluju u izgradnji komunizma te omogućiti i forsirati borbu mišljenja.⁶⁸

O ulozi države u socijalizmu smatra da bi ona trebala osiguravati i osigurati pobjedu najboljih mišljenja, a ne da hapsi ljude koji „loše“ misle. Smatra da policijska država nije socijalistička država niti bi to trebala biti. Najbolje mišljenje ne bi se trebalo provoditi silom države, već bi društvo samo trebalo odlučiti koja je prema njemu najbolja ideja. Ako se socijalistička država boji svojega naroda, onda ona nije socijalistička. Zato, prema njegovu mišljenju, SSSR nije socijalistička država jer se boji svojega naroda kojega Staljin drži u pokornosti. O pitanju komunističke partije smatra da bi ona trebala biti revolucionarna, ali da to ne znači nekritičko prihvaćanje direktiva i religiozno obožavanje političkog vođe. Partija bi trebala biti skup najnaprednijih i društveno najrazvijenijih pojedinaca; ako ona to nije, onda postaje kočnica razvoja društva.⁶⁹ Oštro kritizira Staljina, za kojeg kaže da se ne može smatrati klasikom marksizma jer nije ništa samostalno napi-

⁶⁷ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1949–1951, 8-9.

⁶⁸ Isto: 10-13.

⁶⁹ Isto: 13-15.

sao i učinio ga je besadržajnim. Marksizam je, prema Horvatu, pogled na svijet, metoda istraživanja i saznanja koja je bez sadržaja koji proučava šuplja fraza, a to je upravo Staljin učinio od marksizma.⁷⁰

Izbacivanje Horvata i njegovih drugova iz Partije, partijska ispitivanja, uhićenja, sve je to utjecalo na Horvatovo preispitivanje njegovih dotadašnjih stavova. Njegovo kritiziranje Staljina i SSSR-a ukazuje na početak promjene. Njegovo vraćanje čitanju Marxa znak je da želi spoznati izvornu Marxovu misao, čime se odmiče od sovjetske interpretacije. Njegov treći rad *Suvremeni revizionizam i KPJ*, napisan u ožujku 1950, svojevrsan je obračun s prijašnjim nazorima. Nisu pronađeni podaci kako je ovaj rad nastao i povodom čega je bio napisan. U ovome radu Horvat najprije postavlja pitanje što znači kada dolazi do revizije neke ideologije. To znači da trenutna ideologija ne odgovara stvarnome stanju i da je treba zamijeniti drugom, odnosno da pristalice ideologije više ne stoje na njezinim pozicijama pa revizijom njezinih principa pokušavaju opravdati vlastite pozicije. Smatra da je za marksizam kao ideologiju karakteristična 2. točka, da se radi o reviziji ideologije od strane njezinih pristalica. Za Horvata marksizam je ideologija koja počiva na stvarnosti i koja pokušava doći do istine, a kako se ljudsko znanje neprestano obogaćuje i proširuje te zbog toga znanje ima relativan karakter, marksizam odbacuje svako konačno rješenje i dogmatičnost mišljenja. Budući da je praksa uzeta kao kriterij za provjeru istine, marksizam može služiti kao sredstvo za određivanje veza i zakona stvarnosti. Dijalektički odnos teorije i prakse ono je što čini marksizam živim.⁷¹

Iz prethodno navedene definicije Horvat suprotstavlja vrhušku SKPb-a koja ne teži proučavanju i otkrivanju istine s pomoću marksizma, već ga srozava na razinu religioznog dogmatizma.⁷² Smatra da se Sovjeti koriste marksističkom literaturom kako bi opravdavali postojeće stanje u zemlji, a pritom su marksizam zamijenili citatologijom, prilikom čega je istraživanje društvenog razvitka zamijenjeno sofističkim i skolastičkim natezanjem starim formulacijama s novim sadržajem. Navodi Đilasa koji kaže da stare knjige i znanja mogu poslužiti kao sredstvo za unapređenje metoda istraživanja, ali je stvarno revolucionaran onaj rad koji na osnovi društvene prakse otkriva zakonitosti novih pojava. Horvat tu preuzima Đilasove navode i kritizira sovjetske društvene naučnike da ne otkrivaju ništa novo, već se brinu kako nove pojave potkrijepiti korištenjem citatima.⁷³

O tome kako je loše stanje u društvenim znanostima u Sovjetskom Savezu navodi primjer sovjetskog Filozofskog instituta. Koristi se govor Ždanova koji kritizira sovjetske filozofe da ne proučavaju suvremene probleme današnjice,

⁷⁰ Isto: 17.

⁷¹ HR-HDA, HR-HDA-2003-2-4, Školovanje, kut. 4, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Branko Horvat, *Suvremeni revizionizam i KPJ*. Ožujak 1950, 1.

⁷² Isto: 2.

⁷³ Isto: 3.

nego su okrenuti prema prošlosti. Piše kako je CK na čelu sa Staljinom morao intervenirati o nedostacima Aleksandrovljeve knjige, koja se bavi poviješću zapadnoeuropske filozofije, a kritika je bila da Aleksandrov nije pokazao elemente samokritike prema svojem radu. Ždanov je još napomenuo da zastoj na polju teorijskog rada znači umrtviti filozofiju i pretvoriti je u dogmu. Horvat smatra da je Ždanovljevo izlaganje dokaz da je društvena nauka u SSSR-u došla u stadij zastoja, a umjesto filozofske rasprave nastupila je dogma.⁷⁴

Slična je situacija i u ekonomskoj nauci. Šef Instituta ekonomike Akademije nauka SSSR-a Ostrovitjanov kaže da nema teoretske smjelosti u postavljanju novih pitanja, slabo je razvijena kritika i samokritika u naučnome radu, postoji odsutnost stvaralačke rasprave. Ističe važnu stvar, koju je Horvat podcrtao, da ekonomisti bježe u svojim radovima od analiza proturječnosti koje nastaju tijekom razvitka socijalističke ekonomike. Horvat naglašava da Ostrovitjanov ne navodi razloge bježanja ekonomista od analiziranja proturječnosti. Kao velik problem ističe nedostatak originalnih djela i nepostojanje udžbenika iz političke ekonomije.⁷⁵

Smatra da do napretka u znanostima i društvu dolazi samo borbom mišljenja, a u SSSR-u je partijsko rukovodstvo iznad kritike te ono određuje i koči razvoj nauke i marksizma. Sve ove prethodno navedene stvari znače da su se u Sovjetskom Savezu odrekli marksizma. Kritizira Ostrovitjanova i Sorokina koji smatraju da problemi sovjetske ekonomije leže u pojedincima i bježanju ekonomista od suočavanja s problemima stvarnosti. Horvat smatra da se bježi od odgovornosti jer bi se time pokazalo da problemi postoje u svim naučnim granama i da problem nisu pojedinci, već je on mnogo dublji, a rukovodstvo *Partije* pokazalo bi se odgovornim za stanje u znanosti i društvu.⁷⁶

U radu se navodi zanimljiv primjer iz sovjetske ekonomske povijesti kako je nauka bila pod prismotrom Partije. Naime, Marx u jednom djelu kaže da kada jednom u socijalizmu dođe do kraja robne privrede, tada više neće vrijediti ni zakon o vrijednosti. Neki sovjetski ekonomisti se s tom tezom nisu slagali. Sovjetski ekonomist Mendelson je 1935. na jednom predavanju ustvrdio da zakon vrijednosti vrijedi i u socijalizmu. Drugi dan pozvan je na razgovor i bio primoran odreći se ove teze te je opovrgnuti. Tri godine kasnije Staljin i Molotov pozvali su skupinu ekonomista na sastanak i rekli im da zakon vrijednosti ipak vrijedi i u socijalizmu. Horvat ironično konstatira da je nakon gotovo dvadeset godina postojanja SSSR-a utvrđeno da zakon vrijednosti ipak djeluje i u prvoj zemlji socijalizma.⁷⁷

Horvat navodi kako raskorak između teorije i prakse stvara stihijnost u razvitku bez mogućnosti kontrole. To daje otvorene ruke birokraciji da se koristi teorijom

⁷⁴ Isto: 4-5.

⁷⁵ Isto: 5.

⁷⁶ Isto: 7-8.

⁷⁷ Isto: 9-10.

kako bi pred masama sakrila jačanje svojeg privilegiranog položaja. Još je jedan primjer raskoraka pitanje funkcija socijalističke države. Staljin je na XVIII. kongresu SKP(b)-a ustvrdio da je funkcija države u pogledu vojne prisile izumrla, da bi uskoro bila uvedena smrtna kazna kao najekstremniji primjer nasilja državne vlasti.⁷⁸ Informburo je, prema Horvatu, prikaz revizije rukovodstva SKP(b)-a. Revizionizam je znak krize socijalizma u Sovjetskom Savezu. Isprva je revizionizam bio ograničen samo na Sovjetski Savez, no uspostavom socijalističkih zemalja u Europi proširio se i na njih. Vanjski sukob Sovjeta s Jugoslavijom samo je izraz unutarnje krize na vanjsko-političkom planu.⁷⁹ Horvat kaže da je svaki razvitak dijalektika, borba suprotnosti, pa to vrijedi i za socijalizam. I u socijalističkom sustavu dolazi do unutrašnjih suprotnosti. Sovjeti su te suprotnosti odlučili riješiti likvidacijom – odnosno silom. Uz sve ovo Horvat ipak vidi jednu pozitivnu stvar. Ova kriza socijalizma po njemu ne predstavlja kraj zato što se našla jedna zemlja koja je sovjetski revizionizam odlučila oštro kritizirati i analizirati te se time stvara snaga koja je u mogućnosti tu krizu prebroditi. Ta je zemlja Jugoslavija, a KPJ je ta koja je otpočela borbu protiv revizionizma i teži izgradnji socijalizma na osnovi istinske nauke marksizma.⁸⁰ Ovaj rad predstavlja definitivni Horvatov odmak od njegova prethodnog načina razmišljanja, a novi se pogled očituje u kritici SSSR-a i Staljina.

Promjene u Horvatovim nazorima mogu se uočiti i u *Dnevniku* u koje on bilježi literaturu koju čita i zapisuje svoja razmišljanja o filozofiji, ekonomiji, politici i društvu. Stoga su dnevnički zapisi važan izvor koji dopunjuje njegove teorijske radove i daje nam dodatan pogled u njegova osobna razmišljanja koja se u teorijskim radovima ne bi mogla uočiti. Tijekom 1950. Horvat nastavlja s proučavanjem marksističkih autora i svoja ratmišljanja o njima bilježi u svoj *Dnevnik*. Čitajući Lenjinovu *Diktaturu proletarijata* zaključuje da su skretanja u marksizmu započela s Lenjinom. Problem vidi u Lenjinovoj dijalektici koja se, umjesto da je uzela u obzir stvarno stanje, bazirala na subjektivnim željama te su se iz tog razloga njegova predviđanja o budućem društvenom uređenju pokazala pogrešnima. Čini mu se da Lenjin pravilno postavlja misli Marxa i Engelsa, ali kada treba izvoditi zaključke, upada u skretanja. Horvat navodi primjer tumačenja demokracije u Lenjina. Naime, Lenjin tvrdi da buržoaska demokracija nije stvarna zato što se iza nje skriva diktatura buržoazije. Horvat kaže da je to već svima poznato, ali zato socijalistička demokracija ne mora biti gora od buržoaske. Klasna nejednakost u socijalizmu nije nestala, već se pretvorila u birokratsku diktaturu.⁸¹

⁷⁸ Isto: 12-13.

⁷⁹ Isto: 14-15.

⁸⁰ Isto: 15-16.

⁸¹ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, *Dnevnik* 1949–1951, 65-69.

Nakon detaljnijeg proučavanja Lenjina smatra da se ne može složiti s njegovim mišljenjem jer odudara od postavki Marxa i Engelsa. Lenjin nije uništio birokraciju, nego je učvrstio njezin položaj. Uočava dvostruke stavove u Lenjina kada tvrdi da socijalizam treba učvrstiti demokraciju za mase, a istovremeno ogroman dio seljaštva, buržoazije, inteligencije treba silom uvesti u kapitalizam. Kakva je to demokracija ako se ljude mora voditi silom, pita se Horvat. Izvodi mišljenje da ako većinu stanovništva neke zemlje zadovoljava buržoaska demokracija, onda potreba za izvođenjem socijalističke revolucije nema historijskog opravdanja. No, to ne znači da u zaostalim zemljama ne mora doći do revolucije (npr. Kina) shodno njihovim specifičnim uvjetima. Horvat govori o važnosti definiranja pojmova, kao npr. o diktaturi i ne slaže se s definicijama Kautskog niti Lenjina koji diktaturu proletarijata definira kao vlast koja se neposredno oslanja na nasilje i neovisna je o zakonu.⁸²

Razmišljajući o ulozi partije u socijalizmu, konstatira da Marx i Engels nisu pridavali veliku pozornost tome pitanju. Razlog vidi u tome što je odumiranjem države trebao započeti i proces odumiranja partije. To pronalazi u Marxovoj *Kritici Gotskog programa* koji spominje diktaturu proletarijata samo u prijelaznom periodu, a da u stadiju socijalizma prestaje diktatura proletarijata, pa time i vlast komunističke partije.⁸³ Horvat ovdje želi pronaći argument za vlastite ideje zato što Marx nigdje u *Kritici Gotskog programa* ne govori o prestanku vlasti partije, već se bavi pitanjem državnosti i države. Citat na koji se Horvat poziva glasi:

Pita se onda: kakav će preobražaj pretrpjeti državnost u komunističkom društvu? Drugim riječima, koje će društvene funkcije, analogne sadašnjim državnim funkcijama, ostati u komunističkom društvu? Na ovo pitanje može se odgovoriti samo naučno, i pravili mi hiljade kombinacija s riječima narod i država, nećemo prići problemu ni za dlaku bliže. Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, a država tog perioda ne može da bude ništa drugo do *revolucionarna diktatura proletarijata*. Program se, međutim, ne bavi ni ovom posljednjom niti se bavi budućom državnošću komunističkog društva.⁸⁴

Marx kritizira u *Gotskom programu* tumačenje države te ne spominje nigdje što će se dogoditi s državom niti s političkom partijom, osim ako se govori o kapitalističkoj državi i državnoj tvorevini koja stoji kao njezin antipod u budućnosti u kojoj će buržoasko društvo, kao njezina osnova, odumrijeti.⁸⁵ Horvat se počinje

⁸² Isto: 73-79.

⁸³ Isto: 80-81.

⁸⁴ MARX 1963: 218.

⁸⁵ Isto: 218.

baviti istraživanjem drugih marksističkih autora. Veoma je iznenađen kako Trocki dobro piše te iz njegove knjige *Kultura novog doba* citira dio koji govori o tome kako proletarijat smatra svoju vlast kratkoročnom, i to samo za vrijeme prijelaznog perioda te da proleterska revolucija teži ukidanju proletera kao klase.⁸⁶

Horvat se kritički odnosi prema jugoslavenskoj situaciji. Sredinom studenoga čita Đilasov članak u kojemu tvrdi da je u SSSR-u došlo do restauracije kapitalizma. Horvat se prisjeća da su nešto slično tome tvrdili Bernstein i Kautsky te smatra da onda jedino FNRJ izgrađuje socijalizam.⁸⁷ Kasnije, Horvat pohvaljuje dva članka Moše Pijade koji su objavljeni u *Borbi*, a treći članak koji se bavi FNRJ oštro kritizira smatrajući da članak programatički i antimarksistički, što, prema Horvatu, pokazuje da Đilas i ostali partijci još uvijek stoje na Staljinovim pozicijama.⁸⁸ Kritizira Đilasa zbog njegova nerazumijevanja odnosa između metode i svrhe. Naime, ako ćemo vjerovati Horvatu na riječ, Đilas se vodi logikom da su metode kojima se želi postići neki cilj dobre, ali da je način na koji se one provode u praksi rđav. Smatra da Đilas nije u pravu jer i metode kojima se želi postići cilj mogu biti neučinkovite. Iz toga slijedi da je inzistiranje na ispravnosti metode (iako ona ne polučuje rezultate) karakteristika staljinizma. Zatim kritizira Kidričev članak u kojemu on smatra da se ne može potvrditi da je historijski bila neizbježna pobjeda birokratske kontrarevolucije u SSSR-u. Ako se prihvati mišljenje da je takav razvoj događaja bio neizbježan, onda su, prema Kidriču, krive i Lenjinove postavke na kojima se bazirala izgradnja socijalizma u Sovjetskom Savezu. Horvat je iznenađen takvim razmišljanjem da se ne odbacuje Lenjinov autoritet, a to nas ne začuđuje ako se prisjetimo da njega smatra revizionistom Marxove misli. Horvat nastavlja kritiku Đilasa jer smatra da on želi dokazati kako se nije moglo ranije uočiti rusko skretanje u marksističkoj teoriji i praksi. Đilas tvrdi da se nije moglo predvidjeti skretanje u sovjetskoj Rusiji na temelju proučavanja klasika marksizma-lenjinizma niti proučavanjem provedbe tih teorijskih postavki u praksi. Horvat to naziva revizionizmom i antimarksističkom postavkom te postavlja pitanje kako su drugi komunisti mogli prije kritizirati Sovjetski Savez po istim točkama kao i sada Đilas. Uspoređuje Đilasa s Proudhonom nazivajući ga malograđaninom koji bi htio birokraciju bez birokratičnosti, kao što je Proudhon htio buržoasko društvo bez buržoaskih negativnosti. Horvat nastavlja dalje struju misli da ako je nemoguće razlikovati marksizam od revizije, izgradnju socijalizma od restauracije kapitalizma, skretanje u teoriji jedino se može uočiti ako netko drugi prođe to iskustvo drugim putem i onda ga usporediti. Iz toga proizlazi da je „marksizam

⁸⁶ HR-HDA, HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, kut. 2, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi, Dnevnik 1949–1951, 82-83.

⁸⁷ Isto: 90-91.

⁸⁸ Isto: 92-93.

najgrublji i najvulgarniji oblik empirizma“ koji ne dopušta naučno predviđanje, već tapkanje u mraku.⁸⁹

Administrativno upravljanje privredom i nacionalizacija privrede rezultat su relativne zaostalosti zemlje, opravdava se Đilas u članku. Horvat piše da se može uočiti da Đilas nije čitao ništa osim klasika, Lenjina i Staljina te da su problemi koje Đilas postavlja već odavno kolali među stručnjacima, a ovaj ih otkriva kao nešto novo. Smatra da je Đilas mogao nešto naučiti da je konzultirao Bernsteina i njemačke socijaldemokrate. Ovo je zanimljiv trenutak zato što se Bernstein obično uzima kao marksistički revizionist, što bi značilo da Horvat usmjerava svoje poglede sa sovjetskog na marksizam Srednje Europe. Potpuna nacionalizacija ugostiteljstva, sitne trgovine i malih poduzeća je, prema Horvatu, bila ogromna pogreška koja će stajati milijune, ako ne i milijarde dinara.⁹⁰

Krajem studenoga čita Bernsteina i to ga potiče na razmišljanje o Marxovu konceptu odumiranja države. Smatra da se tu ne radi o odumiranju centralne ekonomske uprave i razbijanju općeg interesa na račun mnoštva malih komunalnih jedinica, ali ne znači ni Lenjinov koncept. Odumiranje države ustvari je drugi naziv za proletersku demokraciju koja je sadržajno viši oblik demokracije od buržoaske zato što su sredstva za proizvodnju u vlasti neposrednih proizvođača, što im omogućava ekonomsku nezavisnost. Odumiranje države ustvari znači odumiranje političke vlasti, čime se širi politička sloboda, odnosno politička nezavisnost. Što je čovjek više politički i ekonomski slobodan, to dobiva veće mogućnosti usavršavanja svoje ličnosti.⁹¹

Na staru godinu 1950. pravi bilancu svega što je radio. Neprimanje u Partiju smatra jednom od najdubljih kriza kojoj se ne nazire kraj, ali sâm sebe pita isplati li se uopće više vraćati u Partiju koja se pretvara u malograđansku i za koju misli da će propasti. Proučio je Marxa, a ako bude imao volje i Lenjina, te želi naći dostupnu literaturu o marksistima revizionistima. Uхватило ga je sjeme sumnje i pita se što ako se dogodi da nakon što prostudira svu marksističku literaturu dođe do zaključka da je to sve bila zabluda?⁹²

Otkriće u prosincu 1951. predstavljaju mu radovi srpskog socijaldemokrata Dušana Popovića. Srpsku socijaldemokraciju smatra vrijednom proučavanja jer se u njoj može vidjeti duh demokratičnosti, diskusije i drugarske borbe, sve stvari koje nedostaju KPJ. Kako bi objasnio današnje stanje u komunističkim partijama, koristi se radovima Dimitrija Tucovića, još jednog srpskog socijaldemokrata s početka 20. stoljeća, koji uspoređuje stanje u socijalističkim partijama na početku

⁸⁹ Isto: 94-100.

⁹⁰ Isto: 102-103.

⁹¹ Isto: 106-107, zapis od 30. XI. 1950.

⁹² Isto: 109-111, zapis od 31. XII. 1950.

20. stoljeća (uspoređuje srpsku, rumunjsku, bugarsku i bosansku) i smatra da se razlike među njima očituju po tome što se partije u svojoj organizaciji i djelovanju ugledaju na strane partije, a ne organiziraju se u odnosu na vlastite prilike u zemlji. Horvat povlači poveznicu i smatra da je za negativno stanje u komunističkim partijama zaslužna Staljinova Kominternu koja je određivala načine djelovanja i organizacije. Ipak, traženje vlastitog puta i udaljavanje od SSSR-a prvi je korak u osamostaljivanju komunističkih partija od centra.⁹³

U završnim stranicama *Dnevnika* piše svoje završne stavove o tadašnjem Sovjetskom Savezu. Smatra da je pogrešno navoditi da je u SSSR-u uspostavljen sustav državnog kapitalizma. Za razvijeni kapitalizam vrijedi određen stupanj demokratičnosti koji je vezan i za državni kapitalizam. Takav oblik državnog uređenja pronalazimo u SAD-u i Engleskoj. U SSSR-u toga nema i zato je ondje fašistički degenerirani kapitalizam, pseudokapitalizam s diktaturom umjesto kralja i birokracijom umjesto aristokracije.⁹⁴

Koliko je sukob Tito–Staljin utjecao na Horvata vidljivo je i u nekim kasnijim radovima. U *Ogledu o jugoslavenskom društvu* iz 1969. jedan dio knjige posvećen je problematici političkih stranaka i Savezu komunista Jugoslavije. Horvat se prisjeća sukoba Tito–Staljin i posljedica koje je ostavio na Partiju. Iako govori o političkim promjenama koje je sukob potaknuo poput početka procesa decentralizacije države i nastanka samoupravljanja, on je nosio sa sobom, prema Horvatu, i negativnu promjenu koja se odnosila na pogoršanje odnosa među članovima Partiji. To objašnjava ovim riječima:

No 1948. godina inicirala je i jedan paralelni proces, koji dosad nije bio podvrgnut analizi i koji je – za razliku od progresivnosti prvog procesa na općem ekonomskom i društvenom planu – predstavljao regresiju na moralnom pravu. Ukratko, te je godine prvi put policija ušla u Partiju i komunisti su počeli da sumnjaju u komuniste. Sam taj događaj pokazuje da Partija nije bila idejno pripremljena za svu složenost mirnodopske izgradnje s pozicije vlasti... Kolektivi su se pretvorili u agregate privatiziranih individuuma, iskrenost i otvorenost zamijenila je rezerviranost i proračunatost, umjesto drugarstva razvio se egoistički oportunistički principijelnost je supstituirana konformizmom, hlabrost karijerizmom... Komunisti su postali tzv. suradnici – ne protiv vanjskih neprijatelja i unutrašnjih diverzanata, što je samo po sebi stvar patriotizma, već – za dojavljivanje o svojim vlastitim drugovima.⁹⁵

Iz ovog kratkog odlomka očigledno je koliko su procesi koji su počeli 1948. i 1949. utjecali na Horvata i njegove poglede na Partiju. Uostalom, i sâm je bio

⁹³ Isto: 166-167, zapis od 9. XII. 1951.

⁹⁴ Isto: 175, 21. XII. 1951.

⁹⁵ HORVAT 1969: 242.

podvrgnut partijskoj kazni i izbacivanju kao nepoželjan element. Njegovi pogledi na Partiju krajem 1960-ih čak i 20 nakon događaja s kraja 1940-ih ostavili su u njemu, može se reći, osjećaj razočaranja i sjeme sumnje u vjerodostojnost Partije.

U njegovu kapitalnom djelu *Politička ekonomija socijalizma* dio knjige posvećen je kritici koncepta socijalizma koji je nastao u Sovjetskom Savezu, koji ime- nuje etatizmom. Etatizam opisuje kao kombinaciju tradicionalnog socijalizma (to uključuje zastupanje ideje ukidanja privatnog vlasništva i emancipacije potlačenih klasa) i jačanja uloge države⁹⁶ koja je u suprotnosti s temeljnim idejama Marxa i Engelsa o postupnom odumiranju države. Međutim, prema Horvatu, etatizam nije istovjetan staljinizmu koji vidi kao devijaciju ne samo etatizma već i socijalizma. Staljinove postupke naziva kontrarevolucijom koja je ubila milijune nevinih ljudi i fizički uništila revolucionarne kadrove koji su se borili za izgradnju socijalizma. Staljinizam za njega nije spojiv sa socijalizmom, već ga smatra kultom ličnosti i totalitarizmom koji se svodio na borbu za vlast i uništavanje potencijalnih političkih protivnika te stoga za njega staljinizam predstavlja kontrarevoluciju koja je suprotna socijalizmu,⁹⁷ čime Horvat ostaje na pozicijama kritike staljinizma koje je iznio još u svojim mladenačkim danima.

Zaključak

Može se zaključiti kako se Horvatov idejni razvoj kretao tijekom navedenog trogodišnjeg razdoblja od zastupanja teze o neizbježnom slomu kapitalizma i revolucije, do odbacivanja Staljina, kritike SSSR-a, pa i kritike situacije u Jugoslaviji. Horvat je, kao što smo prikazali, teze o neizbježnom razvoju kapitalizma preuzimao iz staljinističke koncepcije o neizbježnom slomu kapitalizma. Međutim, treba reći da Horvat, kada je i vršio analize, nije se često pozivao izravno na Staljina, ali je ipak staljinistička koncepcija u prvim dvama radovima prevladala. Usprkos tome što u prvim dvama radovima Horvat pokazuje da ima veoma dobro razumijevanje klasika marksizma i donosi veoma interesantne zaključke te viđenja marksističke teorije i analize tadašnje svjetske ekonomske i političke situacije, to je zasjenjeno njegovim inzistiranjem da analizu podvrgne premisi o neizbježnom slomu kapitalizma.

Horvat se u svojim radovima nije pozivao samo na sovjetske autore već je konzultirao i klasike marksizma (Marxa i Engelsa), ali i zapadnjačke ekonomiste (engleske ekonomiste u časopisu *Economist*), čime je uvijek širio horizonte svoje analize. Razdoblje koje započinje njegovim izbacivanjem iz Partije u proljeće 1949. obilježeno je Horvatovim preispitivanjem njegovih dotadašnjih postavki i načina razmišljanja. Okreće se čitanju i proučavanju marksističke literature,

⁹⁶ ISTI 1983: 32.

⁹⁷ ISTI 1983: 55-59.

počevši od klasika Marxa, Engelsa, Lenjina, pa čitanju Trockog, Bernsteina i drugih. Donosi vlastite zaključke i promišljanja što je marksizam kao teorija i čime se ona bavi. Njegov treći rad iz 1950. zasigurno predstavlja konačan odmak od sovjetske interpretacije jer je u njemu izražena oštra kritika Staljina, SSSR-a i staljinizirane verzije marksizma. Horvat marksizam vidi kao stvaralačku metodu, a ne kao kanoniziranu dogmu, kakvom smatra da je prevladavala u Sovjetskom Savezu. Upoznavanje s djelima drugih autora (Bernsteina, Trockog, srpskih socijaldemokrata) ukazuje na Horvatov radoznali istraživački duh, ali i unutarnji žar u pronalaženju novih izvora te inspiracija za proučavanje lijevih političkih ideja.

I u Horvatovima kasnijim radovima vidi se kako je sukob Tito–Staljin ostavio posljedice na njegov rad. S jedne strane u Sukobu vidi pozitivne promjene za Jugoslaviju koje su se dogodile na širem društveno-političkom planu (decentralizacija i uvođenje samoupravljanja), ali dogodile su se negativne posljedice za Partiju i njezino članstvo u koje se uvuklo sjeme sumnje u iskrenost partijskih drugova. Započeti lov na vještice i denunciranje partijskih drugova tijekom Sukoba je, prema Horvatovu mišljenju, uništilo moralno tkivo jugoslavenske Partije, posebice zbog unutarpartijskih obračuna koji, izgleda, nisu svi imali veze sa sukobom Tito–Staljin. Staljinizam osuđuje kao potpuno stranu ideju socijalizmu, pa čak i etatizmu te u njemu vidi kult ličnosti i totalitarizam koji treba osuditi.

Slučaj Branka Horvata pokazuje da su se za vrijeme sukoba Tito–Staljin formirali pojedinci koji su kritički odbacivali staljinizam i sovjetske nazore te da su intelektualci započeli potragu za vlastitim putem u socijalističkoj misli i istraživanju socijalističkih ideja. Istraživanja koja su provedena na području filozofije pokazala su da su jugoslavenski filozofi vrlo rano odbacili staljinizam, a ovaj rad o Horvatu pokazuje da se to događalo i na području ekonomske misli te stoga može utrti put za buduća detaljnija istraživanja u području jugoslavenske poslijeratne ekonomske misli.

Bibliografija

Izvori

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-2003-1, Osobni fond Branka Horvata, Osobni dokumenti i dnevnički zapisi.

HR-HDA-2003-2-4, osobni fond Branka Horvata, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

HR-HDA-2003-6-2, Osobni fond Branka Horvata, Politički rad – Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije/Savez komunista Hrvatske-Stranka demokratskih promjena.

Literatura

BANAC, Ivo. 1990. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus.

BEKIĆ, Darko. 1988. *Jugoslavija u Hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1949-1955*. Zagreb: Globus.

ELLENSTEIN, Jean. 1980. *Historija staljinskog fenomena*. Zagreb: Školska knjiga.

GOLUBOVIĆ, Veselin. 1985. S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950 – 1960. Zagreb: Globus.

GROSSMAN, Henryk. 1956. *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema (ujedno i teorija kriza)*. Beograd: Kultura.

HORVAT, Branko. 1969. *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Mladost.

HORVAT, Branko. 1984. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.

HORVAT, Branko. 2001. *Ogledi iz ekonomike privrednog planiranja I*. Zagreb – Beograd: Savezni sekretarijat za razvoj i nauku.

JAKOVINA, Tvrtko. 2003. *Američki komunistički saveznik, Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjenje Američke Države 1945. – 1955*. Zagreb: Profil, Srednja Europa.

LUXEMBURG, Rosa. 1955. *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.

MARX, Karl. 1947. *Kapital. Kritika političke ekonomije*. I. sv. Beograd: Kultura.

MARX, Karl. 1948. *Kapital. Kritika političke ekonomije*. III. sv. Beograd: Kultura.

MARX, Karl. 1963. Kritika Gotskog programa. U *Marx – Engels – Lenjin, Izabrana djela u deset knjiga*. Knj. IV, 197-222. Zagreb: Naprijed.

PETRANOVIĆ, Branko. 1980. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit.

PETROVIĆ, Gajo. 1972. *Čemu Praxis*. Zagreb: Praxis.

PREVIŠIĆ, Martin. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2019.

STALJIN, Josif. 1981. *Pitanja lenjinizma*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske.

STALJIN, Josif. 1946. Speech Delivered by Stalin at a Meeting of Voters of the Stalin Electoral District, Moscow. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116179.pdf?v=a831b5c6a9ff133d9da25b37c013d691> (posjet 15. 9. 2022)

- STIPETIĆ, Vladimir. 2007. Predgovor/Branko Horvat: život i djelo. U Branko HORVAT, *Dinamični gospodarski razvoj*, 11-34. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- STIPETIĆ, Vladimir. 2013. *Povijest hrvatske ekonomske misli (1848. – 1968.)*. Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb.
- ŠARIĆ, Tatjana. 2017. *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.-1954.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- ŠOŠKIĆ, Branislav. 1974. *Razvoj ekonomske misli*. Beograd: Savremena administracija, Institut za ekonomska istraživanja.
- VRANICKI, Predrag. 1975. *Historija marksizma*. Knj. 2. Zagreb: Naprijed.
- WICKBERG, Daniel. 2001. Intellectual History vs. the Social History of Intellectuals. *Rethinking History* 5/3: 83-395.
- ЖДАНОВ, Андрей Александрович. 1948. О Международном положении. Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 года, 13-49. Москва: Огиз.

Mrežna stranica

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, s. v. „Horvat, Branko“. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26185> (posjet 14. 10. 2023)

A Case Study of Branko Horvat's Intellectual Development, 1948-1951

Economist Branko Horvat is mostly known for his later works (for example his magnum opus *Political Economy of Socialism* from 1982, which earned him a nomination for the Nobel Prize in Economics in 1983) and his public engagement in which he critiqued economic, social and political problems in the former socialist Yugoslavia. However, it is the author's belief that Horvat's mature work can be better understood by examining his earlier thought and seeing how his views on the theory and problems of socialist societies changed during his early years of development as an economist and intellectual. During the aforementioned period, he studied Marx and other Marxist writers and, through their analysis, attempted to interpret what Marxism is and how it differs from the proclaimed Soviet and Yugoslav interpretations. During his studies, Horvat would be expelled from the Communist Party of Croatia due to his support for a colleague who was convicted for adhering to the Cominform's decisions, his own personality (impulsivity and refusal to accept criticism), and questioning Prof. Rudolf Bićanić's invitation for him to teach at the Faculty of Economics in Zagreb. The aim of this article is to present the intellectual development of Horvat's early thought during his studies in Zagreb from 1948 to 1951 during the Tito-Stalin split. We will see how this schism was reflected in the economic thought of the young Horvat using archival sources from his diary entries, party documents and the student economic papers that he wrote in the period from 1948 to 1951, for which he received awards as the top student at the University of Zagreb.

Key words: Branko Horvat, Faculty of Economics in Zagreb, Marxism, economic thought, case study

Ključne riječi: Branko Horvat, Ekonomski fakultet u Zagrebu, marksizam, ekonomska misao, sukob Tito–Staljin

Petar Markuš
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
pmarkus47000@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*